

АДЫГЭБЗЭ КЪЭХЪУКИЭЦІЭХЭР Я МЫХЪЭНЭКИЭ ЗЭРЫЗЭШХЪЭШЫКЫР

Токмакь Мадина Хъэсэнбий ипху, филологие шлэныгъэхэмклэ кандидат, Федеральнэ къэрал бюджет шлэныгъэ Іуэхушлэлэ «Урысейм шлэныгъэхэмклэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шлэныгъэ центр» Федеральнэ шлэныгъэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и шлэныгъэ лэжыаклуэ нэхъыжь, tokmak_madina_h@mail.ru

Мы лэжыгъэр зытеууар къэхъуклэцлэхэм адыгэбзэм шаубыд увыплэрщ. Лэжыгъэм дыштыгъэпэсэлъыхъ къэхъуклэцлэхэр я мыхъэнэклэ зэрызэшхъэшыкым, ахэр я мыхъэнэм елытауэ гупитлу зэрагуэшым: зыгъэналуэрэ зэрыхурэ. А гупхэм езыхэми шхъэж и гуэшыклэ ялэжш: зыгъэналуэ къэхъуклэцлэхэр лэужыгъэуитлу зэшхъэщокл – шытыклэгъэлыгъэуэхэмрэ бжыгъэ къэзыгъэлыгъэуэхэмрэ; зэрыхуэ къэхъуклэцлэхэр лэужыгъэуиплу этопшыклэ – зэман, шыплэ, шхъэусыгъуэ, мурад къагъэлыгъэуэ. Гуп къэс езым и къэхъуклэ зэрилэр къыхыдогъэщ лэжыгъэм. Шапхъэу къэдгъэсэбэ-пар ди тхаклуэ цлэрыуэхэм я тхыгъэ зыбжанэхэм къыхэтхауэ араш. Мы къэхутэныгъэр иджырей бзэхабзэ адыгэбзэклэ ттхыном и зы Іыхъэ хъун хуейш.

Зэрыгуэзэн псалъэхэр: къэхъуклэцлэ, зыгъэналуэ, зэрыхуэ, шытыклэгъэлыгъэуэ, бжыгъэ, зэман, шыплэ, шхъэусыгъуэ, мурад.

Къэхъуклэцлэхэр морфологием и зы Іыхъэщ. Абыхэм я гугъу шыбгъуэтынуш адыгэбзэр зэрадж тхылъхэм ярыту, ауэ нэхъ куууэ ахэр къышыгъэлыгъэуаш Адыгэбзэ грамматикэм, 2006 гъэм къыдэклэм [Кабардино-черкесский язык 2006]. Андрей лъэпкъхэм хуэдэу, нобэ къыздэсым адыгэхэм диІэкъым ди бзэклэ тха шлэныгъэ грамматикэ. Абы нэмышлэ, адыгэбзэр щедгъэдджклэ урысыбзэ флэшыгъэ куэд къыдогъэсэбэп. Мы лэжыгъэм дышимурадщ адыгэбзэ къэхъуклэцлэхэр я мыхъэнэклэ зэрызэшхъэшыкыр къэдгъэлыгъэуэну, филологие и шлэныгъэхэмклэ доктор Бишлэ Б. игъэхъэзыра флэшыгъэщлэхэр къэдгъэсэбэпыну.

Къэхъуклэцлэр – зэхъуэклэ мыхъу псалъэ лъэпкъыгъуэщ, Іуэхугъуэр къызэрыхуэ шыклэр, къышыхъу зэман, шыплэ, мардэ сытхэр къыгъэлыгъэуэ. Къэхъуклэцлэр псалъэухам хъэлу е емыгъэклэуа гъэнхуаклуэу хъувэ хабзэщ. Псалъэм папщлэ: *Сэшхуэ къуанишэм и Іэпцэр ІэцлэмыкІыу Даут-Бей лъэганІэм къытетш, – и теплэкІэ зигъэуардэу, икьукІэ зегъэлыхъузу* [Шортэн 1954: 174]; *Нобэ шыгъа бэхуцей фІыцлэ кІыхъыр иджыри шыгът, ауэ и шхъэм телъа Іэльэцлэ фІыцлэ цІыкІур телъыжеткъым.* [Дыгъужь 2011: 41]; *Аргуэрэу къызэцлэнаш жып уэздыгъэ цІыкІур, абы и нэхур гъуэгуэ адэклэ-мыдэклэ ирижащ икІи сабэм хэлъ фэ клансэ фІыцлэ гуэрым къытеувылаш.* [Къамбий 1972: 43]. Къэхъуклэцлэм псалъэ зэпхэхэр къегъэхуэ лэжыгъэцлэм, плыфэцлэм, нэгъуэщлэ къэхъуклэцлэм, машлэ дьдэрэ шыцлэм и гъусэу.

Морфологие илэныкъуэклэ убгъэдыхъэмэ, къэхъуклэцлэр андрей псалъэ лъэпкъыгъуэхэм къашхъэщокл грамматикэ категорэхэмклэрэ зэхъуэклэныгъэ зэрамылэмклэрэ. Къэхъуклэцлэхэм я синтаксис шытыклэ нэхъышхъэм яшышш: а) андрей зи шхъэ хуштыт псалъэ лъэпкъыгъуэхэм егъэщылэныгъэклэ зэрэпхар; б) псалъэухам хъэл къалэн зэрышигъэзашлэр.

Псалъэухам и пкъыгъуэ нэхъышхъэхэр мыхъэнэклэ синтаксис илэныкъуэклэ хуэныкъуэщ псалъэухам хъэлым шигъэзашлэ къалэным. Ауэ адыгэбзэ

лэжьыгъэцIэхэм я лъабжьэгъусэхэм шытыкIэ, зэман, щIыпIэ мыхьэнэхэр яIэмэ, къэхьукIэцIэхэр инэхьыбэм абыхэм япыувэркъым. Псалъэм папщIэ: *кIуэтэщэн* – лъабжьэужь –цэ-м «егъэлеяуэ» мыхьэнэ *кIуэтэн* псалъэм дышIегъу; *къыгурыIуэху* – лъабжьэужь –ху-м «зэман гуэркIэ, зэман дэкIыху» мыхьэнэ *къыгурыIуэн* псалъэм дышIегъу; *бгъэдэуэвэн* – лъабжьэпэ *бгъэдэ*-м «зыгуэрым и гъунэгъуу» мыхьэнэ *увэн* псалъэм дышIегъу, н.кь.

Зэзэмызэ къэхьукIэцIэхэр зи гугъу тщIа лъабжьэгъусэхэм ящыщ зыхэт лэжьыгъэцIэм егъэщIылауэ къэкIуэнкIи мэхьу. Апхуэдэу, лэжьыгъэцIэм шытыкIэ къыгъэлыгагъуэмэ, абы егъэщIыла хьур зэрыхьу къэхьукIэцIэхэрщ, псалъэм папщIэ: *Лэжьыгъэр нобэ дыухьыпащ*. ЛэжьыгъэцIэхэм зэман, щIыпIэ с.ху. мыхьэнэ яIэмэ, абыхэм егъэщIыла хьур зыгъэнаIуэ къэхьуцIэхэрщ, псалъэм папщIэ: *ЛэжьыкIуэхэр гунсэхуу шхэху, дэ зыдгъэпсэхуащ*. Куэдрэ къохьу лэжьыгъэцIэм я лъабжьэгъусэхэм шытыкIэ мыхьэнэм и гъусэу зэман, щIыпIэ с.ху. мыхьэнэри къагъэлыгагъуэу – апхуэдэхэр къэхьукIэцIэхэм хуэныкьуэжкъым. Псалъэм папщIэ: *ПцIацэхэр лъэлыжьыпэху бжэндэхьухэр лъэтэжырккъым*.

Ипэклэ зэрышыжытIащи, къэхьукIэцIэм и морфологие нэщэнэ нэхьыщхьэр зэхьуэкIыныгъэ зэрымIэрщ. А хабзэм теткъым пльыфэцIэхэм къатехьукIа къэхьукIэцIэхэр, зэгъэпщэныгъэ мардэ зэралэм къыхэкIы, шапхьэ: *псыницIуэ – нэхь псыницIуэ – псыницIэ дьдэу*; *гъунэгъуу – нэхь гъунэгъуу – гъунэгъу дьдэу*, н.кь.

Адыгэбзэ къэхьукIэцIэхэр нэхьыбэм лэжьыгъэцIэхэм, IуэхуцIэхэм, IуэхудэкIуэхэм егъэщIылыныгъэкIэ епхаш. Псалъэм папщIэ: (*БлутI:*) *Къэжэр Хьэклашэ шхыдэрейуэ, лы бзаджэу къызыщыхьуи цыIэт, ауэ сэ фIыуэ къэсцIат абы и хьэлри сыщышынертэкъым...* [Нало 1981: 26]. – *ФIыуэ* къэхьукIэцIэр къэцIэн лэжьыгъэцIэм егъэщIылауэ шытщ. *Утыку гуащэм и жыным IэлъэцI кьуэлэн пIащIэ кьрилъэфри, нэхь и гъунэгъуу къыщыт шым и сокум хицIащ* [ШэджыхьэщIэ 1992: 149]. – *Гъунэгъуу* къэхьукIэцIэр *къыщыт* IуэхуцIэм егъэщIылауэ шытщ. (*Бэтокъуэ*) *И пIабыгъуэр тIэкIу мащIуэ егъэзыхауэ, зэзэмызэххэ лъапэрэпэрэ йохыж...* [Шортэн 1954: 75]. – *МащIуэ* къэхьукIэцIэр *егъэзыхауэ* IуэхудэкIуэм егъэщIылащ.

ПльыфэцIэхэм егъэщIылауэ нэхьыбэрэ къакIуэ хабзэр шытыкIэм и мардэ къэзыгъэлыгагъуэ къэхьукIэцIэхэрщ, шапхьэ: *Къульшыкьуишхуэ хьуащ, ауэ дунейр апхуэдизкIэ уэмщ, хуабэщы шыми лымы тхьурымбэр къапоху, тIум яIури гъуцIащ* [Нало 1993: 260]. *АпхуэдизкIэ* къэхьукIэцIэр *уэм, хуабэ* пльыфэцIэхэм егъэщIылауэ шытщ. *Езыри (Мыхьэмэт) хуабжьэу Iумахуэщ, губгъуэлIц, хьэлэщ икIи бзаджэщ* [Къэрмокъуэ 2007: 250]. *Хуабжьэу* къэхьукIэцIэр *Iумахуэ, хьэлэл, бзаджэ* пльыфэцIэхэм егъэщIылащ.

Апхуэдэкъабзэу шытыкIэ къызырэкI къэхьукIэцIэхэм егъэщIылауэ къакIуэр мардэ къэзыгъэлыгагъуэ нэгъуэщI къэхьукIэцIэхэрщ, шапхьэ: *ЩIалэцIэм пхьэбгъур икьукIэ IэкIуэлъакIуэу унэ лъэгум иригъэзагъэрт. Абы и гъусэр хуабжьэу нэцхьыфIуэ епсалъэрт бжэцхьэIум тет лым*.

Зыныкьуэ къэхьукIэцIэхэр инэхьыбэм шыIэцIэм егъэщIылауэ шытынкIэ хьунуш: а) шыIэцIэм лэжьыгъэ мыхьэнэ иIэмэ, шапхьэ: *Щэхуу къеджэныгъэм иригъээшащ. Япэклэ кIуэтэныгъэм* къыхуезыджэ псалъэхэр псоми ягу ирихьат; б) шыIэцIэм шытыкIэ мыхьэнэ иIэмэ, шапхьэ: (*Изэм Думэсарэ зыхуигъазэу:*) *ИкьукIэ гъуныхьышхуэщ а дунейм ехыжам дежкIи уи дежкIи апхуэдизу гуауэм зыдебгъэшэхьыну* [Журт 2004: 34]; *Нэгъэсауэ адыгэ пцIацэт* [МафIэдз 2014: 119].

КъэхьукIэцIэхэу шыIэцIэхэм егъэщIылахэр абы и емыгъэкIуа гъэнэхуакIуэу шытхэщ, шапхьэ: (*Хьэту шым цхьэкIэ*) *Дэнэ кьрихрэ апхуэдиз кьару?* [Нало 1993: 319]? *Шорэ и жьырабгъу лъэныкьуэмкIэ къыщысыр Щамелт. Щамел адкIэIуэкIэ – Зэчрейт* [Шортэн 1954: 319].

КъэхьукIэцIэхэр адреи псалъэ лъэпкыгъуэхэм къащхьэщыбгъэкIыну гугъуш лексикэ и лъэныкьуэкIи, къызырэхьу шIыкIэхэмкIи. Ар я морфологие нэщэнэхэм ящыщ зыщ. Апхуэдэу къэхьукIэцIэ зыкъом шыIэцIэхэм, пльыфэцIэхэм я

псалъзешэ гъэпсыкIэхэм ещхьщ, шапхъэ: *махуэм, шууэ, дахэкIэ, дыгъужьу, IэкIуэлъакIуэ*, н.кь.

Я мыхьэнэм елытауэ къэхьукIэцIэхэр гупитIу гуэшащ: зыгъэнаIуэрэ зэрыхьурэ. Япэ гупым хохъэ лэжьыгъэм и щытыкIэ е и бжыгъэ мыхьэнэ къэзыIуатэхэр. ЕтIуанэ гупыр къагъэхьу лэжьыгъэр къыщыхьу зэманьр, къыздэхьу щIыпIэр, къыщIэхьу щхьэусыгъуэр, мурадыр къэзыгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэм.

ЗыгъэнаIуэ къэхьукIэцIэхэр лIэужьыгъуитIу ягуэш: а) щытыкIэгъэлыагъуэхэрэ; б) бжыгъэ къэзыгъэлыагъуэхэу.

Адыгэбзэм и щытыкIэгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэр я бжыгъэкIэ нэхьыбэ мэхьу. Ахэр пльыфэцIэхэм къатохьукI -у//-уэ лъабжьэужькIэ. Апхуэдэ къэхьукIэцIэхэр лэжьыгъэцIэхэм, IуэхуцIэхэм, IуэхудэкIуэхэм егъэщIылауэ щытщ. Псалъэм папщIэ: *Дисэ шыуан цIыкIур къабзэу итхьэцIри хьэкум тригъэуващ* [Журт 2004: 35]; *Гуапэу иригъэблагъэрти гуапэу иригъэжъэжырт (бысымым), – Хьэжислъам и пащIэр ирилъэцIэкIри цыму* къедаIуэхэм яхуцIэпльащ [Мэзыхьэ 2015: 417]; *Хромовицкэр псыницIэу тецIэнтхьукIыурэ мывэкIэцхьым хэт зацIэурэ къехьыжырт, уэишым дилъгъыкIа кIэнауэ цIыкIум дэтурэ* [Шортэн 1988: 18].

ЗыгъэнаIуэ щытыкIэгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэм зэлыгыныгъэ мардэхэмрэ субъектым и хушытыкIэ къэзыгъэлыагъуэ гъэпсыкIэхэмрэ къагъэхьуф. Псалъэм папщIэ: *Бюрор езыгъэкIуэкI АслъэныкIуэ Шафигъ зэм цIыкIуу, зэм нэхъ ину, зэми зэрылгъэкIэ Iэ сэмэгумкIэ стIолым теуIуэ, Iэ ижъыр игъэдалъэу псалъэрт* [Къэрмокъуэ 2004: 67]; *Гуацэм и шу гъусиц къудейр абы (Бэтокъуэм) тыни дьдэу щхьэцихуфынут, фIэбгъэкIмэ, – лъэныкIуэ иригъэзыфынут* [Шортэн 1985: 388]; *Къабзэ цIыкIуу хуэпауэ, гуфIэжу, гуапэу псалъэу, ухигъадэу щалъагъум, бзылхугъэхэми Заужаныр нэхъ къацтащ...* [Нало 2012: 58].

Бжыгъэ къэхьукIэцIэхэм Iуэхугъуэм и бжыгъэмрэ абы и мардэмрэ къагъэлыагъуэ. Зи гугъу тщIы къэхьукIэцIэхэр лэжьыгъэцIэхэм, IуэхуцIэхэм, IуэхудэкIуэхэм, пльыфэцIэхэм, щытыкIэгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэм егъэщIылауэ щыт хабзэщ. Псалъэм папщIэ: *Къудрэ зэпсэлъащ а тIур (Муридрэ Ксенэрэ), зэманьр зэрыкIуэр ямыщIэуи зэбгъэдэсащ* [Къэрмокъуэ 2007: 69]; *ЦIыхур апхуэдизу зыпэпльа илгъэсыцIэр дьджу къапежъащ* [Журт 1987: 122]; *«Еззус Мария» – къыIурыцэцирт абы (фызыжъым), и плIэ гъурхэр мардэниэу зэцIэскъыскъэу, хуэму, зыгуэрым хуэгуIуэ* [Шортэн 1985: 57]; *Ар (Цыджаныр) икIуэкIэ къарууниэт икIи техьэгъуэм иубыдат* [Журт 1987: 96]; *А зэрызехьэ псом Шамел и мюридхэм хуабжъу Iэдэбу, сабыру заIыгъащ, я псалъэмакъ къудейкIэ адрейхэм зыгуэркIи зыкыыхамыгъэцу* [Шортэн 1985: 27].

ЯзыныкIуэ бжыгъэ къэхьукIэцIэхэр я мыхьэнэкIэ щытыкIэгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэм ещхь мэхьу. Апхуэдэхэм деж зы къэхьукIэцIэм псалъэм и бжыгъи и щытыкIи къеIуэтэф, шапхъэ: *фIыуэ мэлажъэ – фIыуэ дыпэпльащ, хуабжъу зокIуэ – хуабжъу дахэу зокIуэ, Iейуэ матхэ – Iейуэ сошынэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Езы хьыджэбзри Iейуэ къыхуцыт хуэдэу е къиужэсгъуфэ тету гу лъытакъым (Долэт)* [КIэрэф 2009: 122]; *Езы Нажмудини гъат а махуэм Iейуэ* [Журт 1987: 145].

Адыгэбзэм и зэрыхьу къэхьукIэцIэхэр Iуэхугъуэр зэрагъэнаIуэ лъэныкIуэкIэ зыбжанэу зэщхьэщокI. Апхуэдэхэщ зэман, щIыпIэ, щхьэусыгъуэ, мурад зыгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэр. Зэрыхьу къэхьукIэцIэхэм щыщу зэманрэ щIыпIэрэ къэзыгъэлыагъуэхэр нэхъ куэдщ.

Зэман къэхьукIэцIэхэм лэжьыгъэр щекIуэкI зэман къагъэлыагъуэ, шапхъэ: *пцэдей, нэгъабэ, иджыпсту, нобэ, ныжэбэ, дыгъуасэ, ныцхьэбэ, дыгъуэпшыхь*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Жэциым къыбжылэрт пцэдей уэфI зэрыхьунур: вагъуэхэр изу ист, мазэ къыкIуэкIари мыпIащIэурэ уафэ джабэм екIуэкIырт, къабзэрэ къабзэу, хурейабзэрэ щIакхьуэ тхьуэпльышхуэм ецхьу* [Журт 2004: 166]; *Ныжэбэ (Бэтмырзэ) илгъэгуа пцIыхьэпIэр зыхуимыхарэ абы къримыхарэ щыIэтэкъым* [Елгъэр 2005: 73].

Языныкыуэ зэман къэхьукIэцIэхэр цIэпапщIэхэм е цIэпапщIэхэмрэ псалъэужьхэу шыта псалъэхэмрэ къатокI: *дапцэци, сыт цыгъуи, абы цыгъуэ, сытым дежи, ацIондэху, альандэрэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Щхьэж и гукъеуэр, альандэрэ ялыгъа губжьыр цIалэхэм къракIутац* [Мэзыхьэ 2015: 440]; *Инал и ныбжьээгъухэм ягъэцIагъуэ зэпытт абы и шыкIэр дапцэци дахацэу зэрызэрыдзар* [Журт 2004: 26]; *ЦIыхум и гум Iей къыпхуилъу цытмэ, сытым дежи зыгуэр къыуицIэфынуц* [Журт 1987: 97–98].

Гъэм и лъэхьэнэхэр, жэщ-махуэ сытхэр къэзыгъэлыагъуэ къэхьукIэцIэхэм -м, -кIэ лъабжьэужьхэр япытт: *махуэм, бжьыхьэм, пцыхьэцхьэкIэ, жэцкIэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Бжьыхьэм, гъэ еджэгъуэцIэм цыцIадзэжым, зауэм и зэранкIэ шолыр хыфIэзыдзахэм цыц куэди цIэтIысхьэжащ*. [Журт 1987: 114] *ПцыхьэцхьэкIэ* къекIуэкIырти (*Хьэзешэрэ КIулацэрэ*), *зэдэгъушIэ-зэхурджауэхуэ цыст, Мэзан и лэгъунэ цIыхьэжыгъуэ хьуху* [Елгъэр 2005: 14].

Зэман къэхьукIэцIэхэм зы гуп псалъэ зэпхауэ яхэтц къэс, *лъандэрэ, цIондэ* с.ху. псалъэужьхэр я гъусэу: *иджыри къэс, нобэ лъандэрэ, гъатхэ цIондэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Иджыри къэс хьэблэ псор ягъэхьэкъувыкыуэ зэрызэхьа сабийхэр, цIантIэм цагъэува ерыскъы Iэнэ KIыхьыр зэралъагъуу, умэзэхьыжат, Iуэлыауэр псым цIэтIысыкIам хуэдэу, пцантIэр дэгъу хьужат* [КIэрэф 2009: 384]; *Ауэ иджы нэхуц цIондэ псэхугъэ зымыгъуэта (Шорэ) и гур къыхэдзэкъыкIыу, дэгъу, цIэмьцхьуэжэу, зиубгъуу къыхэузыкIыу хуежыащ* [Шортэн 1985: 402].

ЛэжьыгъэцIэтеки гъэпсыкIэхэм къатехьукIа къэхьукIэцIэ *хэцIуэтайуэ, гуауэ, мыгувэу, зэнымыуэ* сыт хуэдэхэми зэман къалуэтэф. Псалъэм папщIэ: *Зэрыцымыгувэуэ хахуэу Жани къызэрыцIэкIар Мурат гуанэ ин цыхьуащ икIи Iэбэри зэнымыуэ абы къигъэблэ уэддыгъэ цIыкIур къыIихащ...* [Къашыргъэ 1957: 226]; *Гувауэ* гъуэлыжамы, *зэныбжьээгъуитIыр жьыуэ къэтэджащ* [Къэрмокъуэ 2007: 102].

Зэман къэхьукIэцIэ зыкъом псалъэпкыитI зэхыхьэкIэрэ къохьу: 1) зы псалъэпкыим тIэу къытригъазэу, етIуанэм -у//уэ, -кIэ лъабжьэужьхэр пыувэу: *зымахуэ-зымахуэкIэ, зэман-зэманкIэрэ, цIэх-цIэхыу*, н.кь.; 2) псалъэпкыитI зэмыщхькIэ, лъабжьээгъусэ пымыту: *нобэ-пцэдей, пцэдей-пцэдеймыщкIэ*, н.кь.; 3) мыхьэнэклэ зэпэщIэувэ псалъэпкыитIкIэ, -ми лъабжьэужьыр пыувэу: *гува-цIэхамы*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *«Мыр (Исмел) зыхуейр Iуэху хьэлгъэр цIэх-цIэхыу зэфIэкIыну ариц», – зэригъэзахуэрт Сэфар а Iуэхум нэхъ къекIуу езым и цытыкIэн хуейр* [КIэрэф 2009: 336]; *Нобэ-пцэдей* зауэр *еух жаIэу махуэ къэскIэ къызэкIэлъылу хьыбарым цIыхухэр къызэцIуIэтати, лэжьыгъэми нэхъ хэцIырт* [Журт 1987: 105–106]; (*Сэлэтым Хьэцауэ зыхуигъазэу:*) *Гува-цIэхамы а уи цIыб зыхуэбгъэзахэм я IэмьцIэ узэрихуэжынуур цIлэркъэ?* [Мэзыхьэ 2015: 426].

Языныкыуэ псалъэ цхьэхуэхэм, псалъэ зэпхэхэм зэман къэхьукIэцIэхэм я къалэн ягъээщIэф: *япэм, асыхьэту, языныкыуэм, куэд цIлауэ, тхьэмахуэ ипэкIэ, пцэдджыжыым жьыуэ, пцэдджыжы нэмэзым* н.кь. Псалъэм папщIэ: *Нартокъуэ игъэцIагъуэрт а гупым я цытыкIэм зэрызыхуэжар: куэдкIэ зэцхьыжэжэжым япэм зэрыцытамрэ иджырэ* [КIэрэф 2009: 294]; *Куэд дэмыкIыу Iэнэ зэтет къыцIыхьэри бысым цIалэр къыцIыхьэжэащ, Iэнэр утыкум иригъэуэври, езыри блыным еувэлIэжащ* [Нало 1993: 182].

ЩыпIэ къэхьукIэцIэхэм къагъэлыагъуэ Iуэхугъуэр щекIуэкI щыпIэмрэ лэжьыгъэр зыхуэунэтIа, къыздикI лъэныкыуэмрэ.

Япэ гупым хыхьэ къэхьукIэцIэхэм хуэбгъэу хьунуц упщIэ *дэнэ?, дэнэ деж//дэндеж?* с.ху., ахэр лэжьыгъэцIэхэм егъэщIылауэ цытхэщ, мыхьэнэуэ «щыIэныгъэ», «къэсыныгъэ» яIэу, шапхьэ: *дэни, абдеж, жыжыэу, мыбдеж, абдеж, ихьуреягькIэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *ИхьуреягькIэ* нэр здынэмылпыс мывэ къыр лъагэт [Журт 1987: 96]; *Мэлыр зэпкIа цыхьунIэм долпыхьри, абдей уехьыфынкIэ дуней Iэмал иIэкъым* [Елгъэр 2005: 83].

ЕтIуанэ гупым хыхьэ къэхьукIэцIэхэр унэтIыныгъэ мыхьэнэ зиIэ лэжьыгъэцIэхэм егъэщIылащ. А къэхьукIэцIэхэм яхуэбгъэу хьунуц упщIэу

дэнэклэ?, дэнэ лъэныкьуэклэ?, дэндежкелэ? с.ху., шапхъэ: модэкелэ, адэкелэ, мыдэкелэ, мыбдеж, сэмэгумкелэ, ицэкелэ, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Аузымкелэ къеух бжьыхъэ жыаицэм адэкелэ-мыдэкелэ ирихуэкIырт Имамьм и нып клапэхэр* [Шортэн 1985: 14]; *Къуажэ псор мастэ нIэныхуам къэпцтэжын хуэдэу зэу нэху къэхъури, дэнэкли зэрыгъэклий макъ кыицылуаиц* [Жылэтэж 1983: 98].

Куэдрэ къохъу зы къэхъукIэцIэм щIыпIи унэтIыныгыи кылуатэу. Апхуэдэхэм ящыщ дэнэ, адэ, зыщIыпIэ, зыщIыпIи, жыжъэ с.ху. къэхъукIэцIэхэр. Псалъэм папщIэ: *Ахэр (фызхэр) есат Забинэт и макъ зэрызэхихыу Нажмудин дэнэ цыIэм и нэсрэ абы и матэр кыпхъуатэу* [Журт 1987: 8]; – *Дэнэ фыздежъар? – цлоупицIэ Лацэ, кыбгъэдыхъа цIалэ цIыкIум и нэ нацхъуитIыи цIэлпъээрэ* [Журт 1987: 25]; *Пцэдджыжъым жьыуэ цIадзэри жэщым кIыфI хъужыху дзэ гупхэр зыщIыпIэ нIацIэу зэрорххэр, шухэр цхъэрыутIыицу зэхэзожэхэр* [Нало 1993: 258]; (ГъуэгулI:) – *Дэнэ дыкыщекIми, ныжэбэ зыщIыпIэ нэху дыкыщекIын хуейи, Хъэбалэ* [Журт 2004: 216].

Щхъэусыгъуэ къэхъукIэцIэхэм Iуэхур щIалэжъ щхъэусыгъуэр къагъэлягъуэ, *сыт цхъэкIэ? сытым кыхэкIкIэ? сыт папщIэкIэ?* упщIэхэм жэуап яхуохъу, шапхъэ: *зэрымыцIагъэкIэ, кыгурымылуэныгъэкIэ, абы цхъэкIэ, абы папщIэ, нIацIэу, фIэмыфIу, н.кь. Псалъэм папщIэ: Зыгуэрурэ зэрымыцIагъэкIэ зэлуамэ, е дедзых, е и цхъэр цIелу, фэнд хуэдиз хъу и лъакъуитIыр егъэжыдэжэр, егъэпсыницIэри блетхъури тхъэмыцкIэр йожъэж (Лалусэ)* [МафIэдз 2014: 5]; *Уеблэмэ абы цхъэкIэ (гуп зэхэтIысхъэм Елдар нэхъыжъ зэрищIыи цхъэкIэ) езы пицым нэхъ пицIэ лей хуацIырт* [Журт 2004: 3].

Мы гупым хыхъэ къэхъукIэцIэхэр куэд хъуркыи. Абы и щхъэусыгъуэщ кызыыхэкI хушытыкIэхэр инэхъыбэм *цIэ-/цIы-* лъабжъэпэмкIэ кызызэрыхъур: *цIыицысыр, цIэлажъэр, цIэклуэжар, цIэIэхуэр, н.кь. Псалъэм папщIэ: Астемыр, Инал ецхъу, щакIуэ цIэрылуэ. Арат а тIур ныбжъэгъуэ цIызэхуэхъуари* [Журт 2004: 15]; *ГъуэгулI цIэгъар Исмел и къуэ нэхъыцIэ Едыдэж нобэ кыжриIарт* [Журт 2004: 36].

Щхъэ-р щхъэусыгъуэ къэхъукIэцIэхэм ящыщ: (Елдар Алихъан жреIэ:) – *Сольагъу, цхъэ сымыльагъуу, шынэхъыцIэ* [Журт 2004: 30]; *Иджы лъыжъыр полковникым пагэу къеплъаиц, абы (колхоз дворым мафIэ кыицыцIэнам цыгъуэ) деплэу дыицысауэ цхъэ кыицыхъурэ, дымыполковникми, дэри зыгуэр тицIаиц, жыхуиIэу* [КхъуэIуфэ 2000: 43].

ЩхъэкIэ къэхъукIэцIэр инэхъыбэм *сыт* зэрыупщIэ цIэпапщIэм и гъусэу къагъэсэбэп: (Шухэм яз, зыубыдахэм зыхуигъазэу:) *А Iэцэр къэдгъэсэбэпыну цытамэ, иджыпсту нэхъ къэгъэсэбэпыгъуэ дихуатэкъым, ауэ зэрыфлъагъуици, дэ абы делусэркыи, иужькIэ сыт цхъэкIэ делусэжын* [Нало 1993: 229]; (Шаризэт:) – *Мысэт, ет (Толэ) тIури (джэдгынри шыбжыйри). Уилэкъэ? - Сыт цхъэкIэ симыIэу* [МафIэдз 2014: 137].

Сыт цхъэкIэ псалъэухам хэдзэ псалъэ зэпха мыхъэнэ иIэмэ, абы шыгъуэ ар псалъэкIапэхэм хыхъэжауэ ябж. Зэвгъапщэ: *Зарэ кыгурылуаиц ар (Руслан) зыцIэупицIэр, сыт цхъэкIэ жыпIэмэ езыи и гупсысэри зытеухуар а упицIэ дыдэрт, ауэ абы и жэуап кыхуэгъуэтыртэкъым* [Щамырзэ 2002: 129]; *Ауэ махуэр хуабэиц, абы и мызакъуэу, икли гуапэиц, сыт цхъэкIэ жыпIэмэ мамыриц – зэхэуэицхуэ цыIэкъым* [Щамырзэ 2002: 167].

Адыгэбзэм и мурад хушытыкIэхэр инэхъыбэм къагъэлягъуэ зэрыхъу псалъэзешэм ит инфинитивымрэ убгъуа хъэлымрэ, псалъэзэпыщIэ е псалъэзэпыщIэ лъабжъэужъ ядэщIыгъуу. Абы кыхэкIкIэ, мурад хушытыкIэхэр къалуэтэн щхъэкIэ къэхъукIэцIэхэр куэдрэ къагъэсэбэпыркыи, шапхъэ: *губжъкIэ, еижкIэ, фыгъуэнэдыгъэкIэ, абы цхъэкIэ, абы папщIэ, фэрыицIу, джэгуу, н.кь. Псалъэм папщIэ: (Бэтмырзэ мэлым:) Уэлэхъэ, абы (Мудар) и нэхейкIэ илъэсицэкIэ упсэу хъунтэм* [Елгъэр 2005: 90]; *Езыри (Саний) есэжаици, гукъыдэж цилэм деж гъунэгъу фызхэр а (уд) цIэмкIэ гушыIэу къеджэкIэ уэим ицIыркыи* [Мэзыхъэ 2015: 383].

Щхьэ, цхьэкIэ къэхъукIэцIэхэм я мыхьэнэм щхьэусыгъуэри мурадри къызэщIеубыдэри, тIум дежи ахэр къагъэсэбэп. Псалъэм папщIэ: (КIулацэ:) *Арыншамы, дадэ гуныкъуэзгъуэр хурокъури къолыж, щхьэ бэмIэгъуэ гуэрым хэздээрэ?* [Елгъэр 2005: 23]; *Ар зылъагъу Бот хуэмышэчыжсу: «А зиусхьэн, лIыр хуэмышум, шым сым и лажьэ, Щхьэ и цхьэм уеуэрэ?» – жеIэ* [Шортэн 1954: 59]; – *Сым бжыхьым ар цIенсылIэр, Мэхьмуд? – Къэмыуэн цхьэкIэ.*

ЗэрыупщIэ цIэпапщIэ сым-р къэхъукIэцIэ мыхьэнэ иIэу къагъэсэбэп хабзэщ. Псалъэм папщIэ: *Урыс цIалэ лажьэнишэр къызэкIуэкIри тхылъыр иримыгъэфыцIыпэу Туш къытрихыжащ:* – *Сым уэ мыбы укыщIэкIуэр?* [МафIэдз 2014: 54–55]; *Аргуэру къэдыхьэихри, нанэм цысхэр ней-нейуэ къызэтипIыхьащ:* *А, си делэ цIыкIу, зи цхьэзгъусэхэмкIэ зигу мыгъуэхэм езыхэм зацIэж, сым ар псоми зэхахьу цIыжыпIэнур* [Журт 2004: 6].

КIэщIу къызэщIэткъуэжмэ, адыгэбзэ къэхъукIэцIэхэр я мыхьэнэкIэ гупитIу ягуэш: зыгъэнаIуэрэ зэрыхьурэ. ЗыгъэнаIуэ къэхъукIэцIэхэм лэжыгъэм и щытыкIэ, и бжыгъэ мыхьэнэ къаIуатэ. Зэрыхьу къэхъукIэцIэхэм къагъэлыагъуэ лэжыгъэр къыщыхьу зэманьр, къыздэхьу щыпIэр, къыщIэхьу щхьэусыгъуэр, мурадыр. Мы лэжыгъэм дащытепсэлъыхьащ гуп къэс я щхьэхуэныгъэхэми, я къэхъукIэхэми, а псори ди тхакIуэ цIэрыIуэхэм я тхыгъэ зэмылIэужыгъуэхэр къэдгъэсэбэпурэ нэрылъагъу тщIащ.

ТегъэщIапIэ тхуэхьуа литературэрэ

1. *Дыгъужь Къу.* Щымахуэ лэгъуныкыу. Черкесск: Къэрэшей-Шэрджэс Республикэм и къэрал тхылъ тедзапIэ, 2011. 176 н.
2. *Елгъэр К.* Лъэужь // Гъуэгуанэ кIыхь. Повесть. Рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 2005. Н. 3–108.
3. *Журт Б.* Адэжь лъапсэ. Налшык: Эльбрус, 1987. 188 н.
4. *Журт Б.* Унагъуэ. Налшык: Эльбрус, 2004. 200 н.
5. *Жылэтэж С.* ЛIыгъэ зэхэгъэкIыпIэ. Налшык: Эльбрус, 1983. 184 н.
6. Кабардино-черкесский язык. Т.1. Нальчик: Эль-Фа, 2006. 551 с.
7. *Лэрэф М.* Лъэужь е лIэужь: повестхэмрэ рассказхэмрэ. Нальчик: Эльбрус, 2009. 572 н.
8. *Къамбий З.* Дзадзурэ. Налшык: Эльбрус, 1972. 140 н.
9. *Къашыргъэ Хь.* Насыпым и хэкIыпIэ. Нальчик: Къэбэрдей-Балъкъэр тхылъ тедзапIэ, 1957. 308 н.
10. *Къэрмокъуэ М.* Пшапэ зэхуэзгъуэ: повестхэр, рассказхэр Налшык: Эльбрус, 2007. 264 н.
11. *Къэрмокъуэ М.* Щихухэр иджыри мэкI. Налшык: Эль-Фа, 2004. 320 н.
12. *КхьуэIуфэ Хь.* Мэзыр жыг зырызурэ зэхэтц // Гъатхэм и ныбжьыр. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
13. *МафIэдз С.* Уэрэд макъамэ. Повестхэр. Рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 2014. 344 н.
14. *Мэзыхьэ Б.* Тхыгъэ къыхэхэхэр. Новеллэхэр. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2015. 552.
15. *Нало А.* Нэхуц шу. Налшык: Эльбрус, 1993. 400 н.
16. *Нало З.* Дыджым и IэфIыгъэ. Налшык: Эльбрус, 2012. 368 н.
17. *Нало З.* Къру закъуэ. Новеллэхэр. Налшык: Эльбрус, 1981. 400 н.
18. *ШэджыхьэцIэ Хь.* ЛыщIэж. Налшык: Эльбрус, 1992. 432 н.
19. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Япэ тхылъ. Налшык: Къэбэрдей тхылъ тедзапIэ, 1954. 504 н.
20. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Ешанэ тхылъ. Налшык: Эльбрус, 1985. 332 н.
21. *Шортэн А.* Бгырысхэр. ЕплIанэ тхылъ. Налшык: Эльбрус, 1988. 394 н.
22. *Щамырзэ I.* Махуэ лъапIэр къэсыпат. Налшык: Эльбрус, 2002. 276 н.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НАРЕЧИЙ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Токмакова Мадина Хасанбиевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), tokmak_madina_h@mail.ru

Данная статья посвящена наречиям в кабардино-черкесском языке, их отличительным свойствам, семантической классификации. Несмотря на большое разнообразие наречий по значению, все они, как показано в работе, демонстрируя признак действий или другого признака, группируются вокруг двух основных типов: определительного и обстоятельного. Каждый из этих типов, в свою очередь, подразделяется на разряды: определительные на качественный и количественный; обстоятельные на наречия времени, места, причины и цели. Каждому разряду свойственны свои способы образования, которые отмечены в ходе исследования. Теоретический материал подкрепляется иллюстративным материалом из произведений известных адыгских писателей. Представленная статья является частью кабардиноязычной научной грамматики, работа над которой началась в секторе кабардино-черкесского языка. За основу взята двухтомная грамматика 2006 года издания, написанная на русском языке, в которой собраны лучшие результаты научных исследований по наречию, главным образом, монография Х.З. Гяургиева «Наречие в кабардино-черкесском языке». В работе используются новые лингвистические термины на кабардино-черкесском языке, разработанные доктором филологических наук Б.Ч. Бижоевым, без наличия которых написание указанного труда стало бы невозможным.

Ключевые слова: наречие, определительное, качественное, количественное, обстоятельное, время, место, причина, цель.

SEMANTIC CLASSIFICATION OF ADVERSE IN KABARDINO-CHERKESK LANGUAGE

Tokmakova Madina Hasanbievna, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Kabardino-Circassian Language Sector of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), tokmak_madina_h@mail.ru

This article is devoted to adverbs in the Kabardino-Circassian language, their distinctive properties, semantic classification. Despite the great diversity of adverbs by value, all of them, as shown in the work, showing a sign of action or another attribute, are grouped around two main types: determinative and adverbial. Each of these types, in turn, is subdivided into discharges: determinative into qualitative and quantitative; Adverbial adverbs of time, place, cause and purpose. Each category is characterized by its own ways of education, which are noted during the study. The theoretical material is supported by illustrative material from the works of famous Adyghe writers. The presented article is a part of the Kabardian scientific grammar, the work on which began in the sector of the Kabardino-Circassian language. It is based on a two-volume grammar of 2006 edition, written in Russian, which contains the best results of scientific research on the adverb, mainly the monograph Kh.Z. Gyaurgieva «Adverb in the Kabardino-Circassian language». We use new linguistic terms in the Kabardino-Circassian language, developed by B.Ch. Bizhoyev, without which the writing of the specified work would be impossible.

Keywords: adverb, definitive, qualitative, quantitative, adverbial, time, place, reason, goal.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-4-1-43-158-164